

Anna Matyka¹
Uniwersytet Warszawski
Warszawa

AKTYWNOŚĆ SŁOWOTWÓRCZA PRZYIMKÓW PRZESTRZENNYCH

1. Celem artykułu jest opis i porównanie gniazd słowotwórczych utworzonych od leksemów należących do pola pojęciowego ‘przyimki przestrzenne’. Najważniejsze jest jednak pokazanie, jak nazywamy rzeczy ze względu na ich usytuowanie w przestrzeni.

Język jest wyjątkowym narzędziem, gdyż tworząc słowa, zostawiamy w nich jakąś część naszej rzeczywistości i nas samych. W językowym zwierciadle przedmioty odbijają się jednak tylko po części. Nazwa nie jest bowiem fotografią rzeczy, ale jej antropocentryczną interpretacją. Słuszna wydaje się więc teza, że w słowotwórczej budowie derywatów od przyimków przestrzennych znajduje wyraz nie tylko informacja o przestrzenności, ale również utrwalone zostają sposoby postrzegania świata przez daną społeczność.

2. Wszystkie analizowane przeze mnie gniazda pochodzą z IV tomu *Słownika gniazd słowotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego* M. Skarżyńskiego (dalej: SGS IV). Poniżej podaję listę pięćdziesięciu trzech leksemów hasłowych, od których utworzono te gniazda²:

BLISKO II 1.; DO I 1.; DO I 3.; KOŁO II 1. a), b); KU 1.; MIĘDZY I 1.; MIĘDZY I 2.; MIĘDZY II 1.; MIĘDZY II 2.; MIĘDZY II 4.; NA I 1.; NA II 1. a); NA II 1. b); NA II 1. c); NA II 1. d); NA II 1. e); NA II 4.; NAD I 1.; NAD I 2.; NAD II 1.; NAD II 2.; OBOK I 1.; OD 1.; OD 2.; OPODAL II; PO 1.; PO II 1.; PO II 5.; PO II 6.; POD I 1.; POD I 2.; POD I 3.; POD II 1.; POD II 2.; POD II 4.; PRZECIW

¹ Autorka pozostaje pod opieką naukową prof. dr hab. Hanny Jadackiej.

² Definicje znaczeń leksemów przyimkowych i ich numeracja podawana jest w SGS IV za *Słownikiem współczesnego języka polskiego* pod red. B. Dunaja (dalej: SWJPDun). W dwóch przypadkach (PO 1. i POD 4.) wniesiono jednak pewne drobne korekty, odwołując się do *Malego słownika języka polskiego* pod red. S. Skorupki i H. Auderskiej (dalej: MSJP).

a. PRZECIWKO 4.; PRZED I; PRZED II 1.; PRZEZ 1.; PRZY 1.; ŚRÓD; U 3.; W I 1.; W II 1.; W II 1. b); W II 1. c), d), f); Z II 1.; Z II 2.; Z II 3.; ZA II 1.; ZA II 2.; ZA III 1.; ZA III 2.

3. Pod względem wielkości opisywane gniazda są niezwykle różnorodne. Spośród 53 leksemów hasłowych 12 wykazuje zerową potencję słowotwórczą. Są to przyimki BLISKO II 1., NA II 1. b), NA II 1. d), OPODAL II, PO II 6., POD I 2., POD II 4., U 3., W II 1. a), W II 1. c) d) f), Z II 2., Z II 3. Natomiast największe gniazda słowotwórcze tworzone są przez więcej niż 100 wyrazów pochodnych. Centra tych gniazd stanowią przyimki o dużej frekwencji słowotwórczej – PRZY 1., POD II 1. i ZA III 2., od których powstało odpowiednio: 119, 109 i 114 derywatów.

Trzy największe gniazda zostały utworzone od przyimków lokatywnych, tzn. takich, które wskazują na statyczną lokalizację przedmiotu w przestrzeni. Dlatego pojawia się w nich bardzo dużo przymiotników określających rzeczy ze względu na ich położenie (także w sensie przenośnym), np. *przydrożny, przyuszny, podbiegunowy, podskórny, podniebny, pozaartystyczny, pozadyskusyjny, pozaziemski*³. Nieco mniej liczne są rzeczowniki, które nazywają najczęściej miejsce lub część ciała również ze względu na ich relację wobec innych przedmiotów, np. *przybrzeże, przydroże, przyładek, poddasze, podbródek, podbrzusze, zaświaty*.

Gniazda utworzone od przyimków litywnych, tzn. takich, które wskazują na ruch przedmiotów w przestrzeni, są o wiele mniejsze. Zawierają zwykle niewiele przymiotników i rzeczowników. Pojawiają się w nich głównie czasowniki, przysłówki i zaimki przysłówne. Są to te części mowy, które albo nazywają ruch, albo określają cechy ruchu, jego kierunek i miejsce, np. *wgłębiać, wgłębiać się, dokoła, dookoła, dokolusia, wewnątrz, dokąd, donikąd, odtąd, stąd, skądś, skądkolwiek, stamtąd, zewsząd*.

Analizowane gniazda zawierają łącznie 1061 wyrazów pochodnych. Zatem średnia liczba derywatów przypadających na jeden przyimek przestrzenny wynosi w przybliżeniu 20,02. Jeśli pominie się hasła o potencji zerowej, współczynnik ten jest wyższy – jego wartość jest równa 25,88.

4. Derywaty gniazd od przyimków przestrzennych powielają 46 modeli słowotwórczych. Osiem z nich to modele tworzące wyrazy pochodne na pierwszym takcie (podgniazdo rzeczownikowe P,S; czasownikowe P,V; przymiotnikowe P,Ad; przysłówkowe P,Adv; zaimkowe P,Pr; przyimkowe P,P; spójnikowe P,C i partykułowe P,M).

Derywaty na drugim takcie powstały według osiemnastu modeli słowotwórczych, na trzecim – również według osiemnastu, na czwartym – według dwóch.

Najbardziej produktywne są modele P,Ad i P,S, według których utworzono aż 368 przymiotników (34,7%) i 266 rzeczowników (25,1%) bezpośrednio motywowanych przez leksemy hasłowe. Nie jest to zjawisko zaskakujące, gdyż modele pierwszego taktu są zwykle najbardziej obciążone.

³ Takie derywaty jak: *pozaartystyczny, pozadyskusyjny* czy *pozaziemski* uznano w *Słowniku gniazd słowotwórczych* za onomazjologiczne.

Trzeba jednak zauważyć, że model przymiotnikowy okazał się bardziej produktywny niż rzeczownikowy. Dzieje się tak dlatego, że przekształcenie wyrażenia syntaktycznego w przymiotnik jest zabiegiem czysto formalnym. Semantycznie i składniowo nic się nie zmienia, np. *przydrożny kamień* = *kamień przy drodze*, *zastrzyk domięśniowy* = *zastrzyk do mięśni*, *plac przedzamkowy* = *plac przed zamkiem*. Formanty w tych derywatach pełnią wyłącznie funkcję strukturalną, tzn. są tylko znakiem utworzenia nowego wyrazu. Formacje te są więc i precyzyjne, i ekonomiczne. Powstają w wyniku współdziałania dwóch zwykle przeciwstawiających się sobie tendencji językowych.

Natomiast podczas tworzenia rzeczowników od wyrażen przyimkowych dochodzi do zmiany znaczenia – powstają derywaty mutacyjne. Np. *przy drodze* → *przydroże* ‘pas ziemi przy drodze porośły trawą’; *pod dachem* → *poddasze* ‘część budynku znajdująca się bezpośrednio pod dachem, strych’; *za światem* → *zaświaty* ‘według wierzeń religijnych sfera istniejąca za światem, poza przestrzenią; świat pozagrobowy’.

Trzecim pod względem obciążenia jest model drugiego taktu – P,P,Ad. Powstały według niego 142 przymiotniki (13,4%). Aż 95 z nich należy do gniazda przyimka ZA III 2. np. *pozabiblijny*, *pozaksięgowy*, *pozalekcyjny*, *pozamerytoryczny*, *pozaregulaminowy*, *pozauczelniany*, *pozażwiązkowy*.

Zatem modele P,Ad, P,S i P,P,Ad opisują powstanie łącznie 776 derywatów. Stanowi to w przybliżeniu 73% wszystkich wyrazów pochodnych analizowanego materiału.

Szczegółowych danych dotyczących obciążenia poszczególnych modeli słowotwórczych w analizowanych gniazdach dostarcza poniższa tabela.

Tab. 1. Modele derywacyjne z danymi o ich obciążeniu

Lp.	Model słowotwórczy	Łączna liczba derywatów = 1061	Udział procentowy %
1	P,S	266	25,1
2	P,S,S	8	0,7
3	P,S,S,S	2	0,2
4	P,S,Ad	46	4,3
5	P,S,Ad,S	6	0,6
6	P,S,Ad,Adv	3	0,3
7	P,V	4	0,4
8	P,V,S	4	0,4
9	P,V,S,S	1	0,1
10	P,V,Ad	1	0,1
11	P,V,Ad,S	1	0,1
12	P,Ad	368	34,7
13	P,Ad,S	31	2,9
14	P,Ad,S,S	5	0,5
15	P,Ad,S,Ad	2	0,2
16	P,Ad,V	1	0,1
17	P,Ad,Ad	1	0,1

18	P,Ad,Adv	24	2,3
19	P,Adv	14	1,3
20	P,Adv,Ad	9	0,8
21	P,Adv,Ad,V	1	0,1
22	P,Adv,Ad,Adv	5	0,5
23	P,Adv,Adv	5	0,5
24	P,Adv,Adv,Adv	3	0,3
25	P,Adv,Adv,Adv,Adv	2	0,2
26	P,Pr	8	0,7
27	P,Pr,Pr	8	0,7
28	P,Pr,M	1	0,1
29	P,P	49	4,6
30	P,P,S	3	0,3
31	P,P,S,Ad	1	0,1
32	P,P,V	1	0,1
33	P,P,Ad	142	13,4
34	P,P,Ad,S	3	0,3
35	P,P,Ad,Adv	3	0,3
36	P,P,Adv	4	0,4
37	P,P,Adv,Ad	2	0,2
38	P,P,Adv,Adv	3	0,3
39	P,P,Adv,Adv,Adv	1	0,1
40	P,P,P	6	0,6
41	P,P,P,Ad	3	0,3
42	P,C	1	0,1
43	P,M	2	0,2
44	P,M,Ad	5	0,5
45	P,M,Ad,S	1	0,1
46	P,M,Ad,Adv ⁴	1	0,1

5. Najdłuższe łańcuchy słowotwórcze sięgają taktu czwartego i występują w dwóch gniazdach. Oznacza to, że potencja derywacyjny dwóch leksemów hasłowych wyczerpuje się na czwartym taktie. W analizowanym materiale są trzy takie łańcuchy:

DO I 1. → *dokoła* → *dokolusia* → *dokoluśka* → *dookolusienka*

KOŁO II 1. → *dokoła* → *dokolusia* → *dokoluśka* → *dookolusienka*

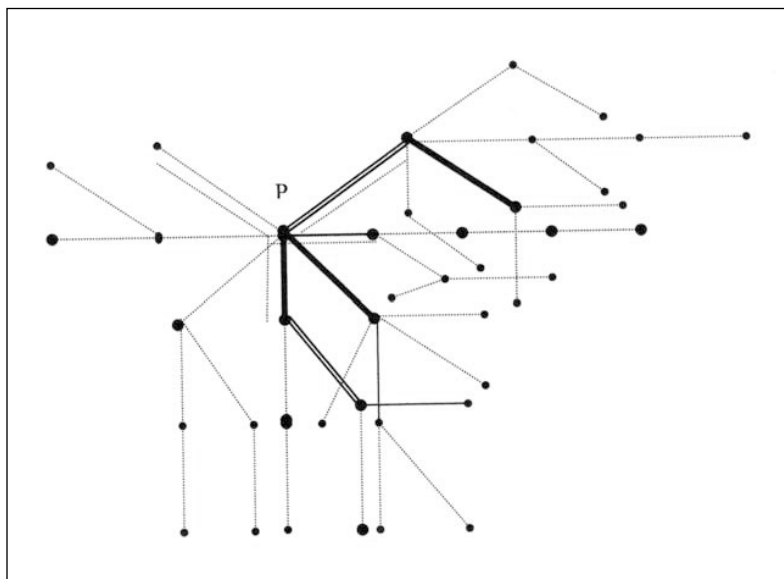
KOŁO II 1. → *około* → *naokoło* 2. → *naokolutko* → *naokoluteńko*

Warto zauważyć, że większość przysłówków tworzących te łańcuchy powstała za pomocą infiksacji. Morfemy *-uś-*, *-k-*, *-eń-*, *-utk-* wnoszą informację o dużej intensywności cechy nazywanej przez wyraz podstawowy. Takich zdrobniałych form przysłówków używają najczęściej dzieci w zabawach i piosenkach⁵ oraz dorośli w kontaktach z dziećmi.

⁴ Ten model został opisany w SGS IV błędnie – jako P,Ad,Adv. W analizowanym materiale występuje tylko jeden derywat o modelu P,M,Ad,Adv. Jest to przysówek *ponadplanowo*.

⁵ Co potwierdzają dane SJPD, gdzie jako przykład użycia wyrazu *dokoluśka* podana jest tylko piosenka *Ta Dorotka, ta maluśka, ta maluśka, ta maluśka, tańcowała dokoluśka, dokoluśka*.

6. Strukturę gniazd najlepiej przedstawia się na grafie. Przyjmuję następującą konwencję zapisu: ↓ rzeczownik (S), ↙ czasownik (V), ↘ przymiotnik (Ad), → przysłówek (Adv), ← zaimek (Pr), ↗ przyimek (P), ↖ partykuła (M). Pomijam strzałkę ↑, która mogłaby obrazować spójnik, gdyż taki zapis jest mylący. Trudno byłoby wtedy określić, gdzie jest początek grafu. Poniżej zamieszczam graf zbiorczy gniazd utworzonych od przyimków przestrzennych:

Rys. 1. Graf zbiorczy przyimków przestrzennych

Obciążenie ramienia od 142 do 368 derywatów	—————
Obciążenie ramienia od 46 do 141 derywatów	—————
Obciążenie ramienia od 10 do 45 derywatów	—————
Obciążenie ramienia od 0 do 9 derywatów

Graf zbiorczy leksemów oznaczających przyimki przestrzenne ma 8 podgniazd: rzeczownikowe, czasownikowe, przymiotnikowe, przysłówkowe, zaimkowe, przyimkowe, spójnikowe i partykułowe. Podgniazdo spójnikowe (strzałka ↑) nie zostało zaznaczone. W analizowanym materiale językowym jest tylko jeden reprezentant tej części mowy: utworzony w gnieździe ZA III 2. spójnik *zatem*.

Spośród ośmiu podgniazd najbardziej obciążone jest podgniazdo przymiotnikowe. Powstały w nim 433 derywaty na trzech taktach według 7 modeli derywacyjnych. Aż 368 formacji słowotwórczych utworzono bezpośrednio od leksemu hasłowego (model P,Ad). Są to m.in. następujące przymiotniki: *dokrewny, międzyarkadowy, odwiatrowy, podbramkowy, pozazmysłowy, przeciwprądowy, przygruntowy, międzygwieżdny, nadrzewny, odrzędny, przeciwsobny, podniebny, pozagalaktyczny, przydrożny, śródziemny*.

Dość duże jest także obciążenie dwóch modeli drugiego taktu: P,Ad,S (31) i P,Ad,Adv (25). Według pierwszego z nich powstały rzeczowniki odprzymiotnikowe, np.: *międzynarodowość, międzynarodówka, narożnica, nawietrzna, nawietrzność, naczelnik, nakostniak, nadocznik, nadocznica, nadziejskość, podręcznik*. Drugi posłużył do utworzenia przysłówków, takich jak m.in.: *dołądzwiowo, domięśniowo, dożylnie, międzynarodowo*.

Według każdego z pozostałych schematów słowotwórczych w podgnieździe przymiotnikowym powstało mniej niż 9 derywatów. Są to modele: P,Ad,S,S (np. *naczelniczka, naczelnikowa, naczelnikostwo* ‘urząd’ lub ‘naczelnik z żoną’), P,Ad,S,Ad (np. *naczelnikowski, podręcznikowy*), P,Ad,V (np. *umiędzynarodować*), P,Ad,Ad (np. *śródziemnomorski*).

Drugie pod względem obciążenia jest podgniazdo rzeczownikowe. Utworzono w nim 331 formacji na trzech taktach, według 6 schematów słowotwórczych. Powstanie aż 266 derywatów obrazuje model P,S. Są to rzeczowniki nazywające m.in. miejsca, części ciała, elementy ubioru, np.: *międzymorze, nabrzeże, nadskarpie, poddasze, przedpokój, przydroże, zakulisie, międzykrocze, nadjądrze, podbrzusze, podbródek, podgardle, śródjelicie, nagolennik, nałokietnik, naramiennik, podkolanówka, podkoszulek, podomka*.

Dość duże jest również obciążenie modelu P,S,Ad, według którego powstało 46 przymiotników, np.: *naczołkowy, nagłówkowy, nagrobkowy, nawierzchniowy, narożnikowy, przyczółkowy, przykielichowy, przyładkowy, przyłbicowy, przytarczycowy, przytarczyczny, śródgłosowy, śródmiejski, śródplonowy, zagraniczny, zaściankowy, zaświatowy*.

Obciążenie czterech pozostałych modeli jest niewielkie. Według żadnego z nich nie powstało więcej niż 9 derywatów. Są tu modele: P,S,S (np. *nagrobkarstwo, nabłoniak, nadgarstnik, nadwoziownia*), P,S,S,S (np. *przedmieszczanka, przedpokoi-czek*), P,S,Ad,S (np. *naskórkowatość, podbródkowy* ‘cios w boksie’, *podgardlanka, zagraniczniki, zagranicznik*) i P,S,Ad,Adv (np. *naskórkowo, bezprzyimkowo, przysłówkowo*).

Najbardziej rozbudowane jest jednak podgniazdo przyimkowe. Derywaty powstały w nim na czterech taktach według 13 modeli derywacyjnych. W podgnieździe tym jest 221 formacji, w tym aż 142 realizacje modelu P,P,Ad. Są to przede wszystkim wspomniane już serie przymiotników powstałych od przyimków złożonych, takich jak: *poza* (np. *pozaartystyczny, pozabudżetowy, pozaziemski*), *około* (np. *okolobiegunowy, okolo konkordatowy, okolo porodowy*), *ponad* (np. *ponadnarodowy, ponadpartyjny, ponadstanowy*), *wewnątrz* (np. *wewnątrzratomowy, wewnątrzgatunkowy, wewnątrzkrajowy*).

Warto również zwrócić uwagę na dość dużą liczbę przyimków złożonych, w tym podgnieździe – łącznie 55 formacji słowotwórczych. Większość z nich (46 derywatów) powstała bezpośrednio od przyimka wyjściowego, np. *poza, poprzez, ponad, pomiędzy, około, dokoła, dookoła, wokoło*⁶. Utworzenie pozostałych sześciu opisuje model P,P,P, np.: *dokoła, naokoło, wokoło, spomiędzy*.

⁶ Wyrazy takie jak np. *dokoła, dookoła, wokoło* są przyimkami w kontekstach typu *Dokoła/dookoła/wokoło naszego domu rosną piękne i wysokie drzewa*. Narzucają bowiem rzeczownikowi formę dopełniacza. Natomiast uznaje się je

Obciążenie modeli słowotwórczych w pozostałych podgniazdach jest niewielkie. W podgnieździe przysłówkowym utworzono 39 derywatów na czterech taktach, według 7 modeli słowotwórczych. Najbardziej obciążony jest model taktu pierwszego P,Adv (14 formacji słowotwórczych). Opisuje on derywowanie przysłówków od przyimków, np.: *dokola, dookola, naonczas, naówczas, natenczas, naprzeciw* (albo *naprzeciwko*), *wkolo* (albo *wokół*).

Podgniazdo zaimkowe jest tworzone przez 17 derywatów, które powstały na dwóch taktach, według trzech schematów słowotwórczych. W podgnieździe tym są przede wszystkim zaimki (16) – po osiem na pierwszym i drugim takcie, np.: *dokąd, dotąd, skąd, stąd, zewsząd, dokądkolwiek, dokądś, skądś, dokądże*. Na drugim takcie jest także partykuła *skądinąd* o znaczeniu ‘z innego względu’. Drugi takt jest więc nieco bardziej obciążony.

W podgnieździe czasownikowym na trzech taktach występuje tylko 11 formacji słowotwórczych, utworzonych według 5 modeli derywacyjnych. Bezpośrednio od przyimków wyjściowych powstały cztery czasowniki. Od trzech z nich (*przedsiębrać, wgłębiać 1., wgłębiać 2.*) utworzono 5 derywatów taktu drugiego. Są to cztery rzeczowniki takie jak: *przedsiębiorca, przedsięwzięcie, wgłębnik, wgłębienie* i jeden przymiotnik *przedsiębiorczy*. Zatem takt drugi podgniazda czasownikowego jest obciążony jednym derywatem więcej niż takt pierwszy. Na takcie trzecim pojawiają się tylko dwa derywaty. Są to rzeczowniki *przedsiębiorstwo* i *przedsiębiorczość*. Oba powstały w gnieździe od przyimka PRZED I.

Podgniazda czasownikowe, przysłówkowe i zaimkowe powstały tylko w tych gniazdach, których centrami były przyimki latywne, wskazujące na ruch przedmiotów w przestrzeni. Nie zostały utworzone bezpośrednio od przyimków lokatywnych, tzn. takich, które wskazują na statyczne położenie obiektu w przestrzeni. Warto również dodać, że nawet rzeczowniki powstałe na pierwszym takcie bezpośrednio od przyimków latywnych oznaczają zwykle albo czynności, albo ich rezultaty, np. *podsiębierka* ‘w górnictwie praca wykonywana narzędziem lub maszyną w ten sposób, że materiał urabiany jest poniżej poziomu, na którym znajduje się pracujący narzędziem lub maszyną człowiek; pod się (siebie) brać’, *podsiębítka* ‘podkład z desek, przybitych od spodu do belek stropowych; pod się bić’.

Podgniazdo partykułowe występuje tylko w dwóch gniazdach: ZA III 2. i NAD II 1. Stało się tak dzięki powstałym na pierwszym takcie partykułom *zatem* i *ponad*. W połączeniu z rzeczownikami *dźwięk, normatyw, norma, obowiązek* i *plan* partykuła *ponad* stanowi bazę derywacyjną dla pięciu przymiotników o modelu P,M,Ad: *ponaddźwiękowy, ponadnormatywny, ponadnormowy, ponadobowiązkowy* i *ponadplanowy*. Na takcie trzecim powstały: rzeczownik *ponaddźwiękowiec* i przysówek *ponadplanowo*. Derywaty te są realizacjami modeli P,M,Ad,S i P,M,Ad,Adv. Wynika stąd, że według czterech schematów powstało tylko 9 formacji słowotwórczych. Trzeba jednak zauważyć, że zarówno przymiotników typu: *ponaddźwiękowy, ponadplanowy*, jak i motywowanych przez nie przysłówków może powstać w przyszłości o wiele więcej, m.in. w prasie⁷. Formacje te stanowią bowiem klasę otwartą.

za przysłówki w zdaniach takich jak *Sosnowe lasy rozciągały się (gdzie?) dokola/dookola/wkolo*.

⁷ W gnieździe NAD II 1. nie pojawiły się wszystkie przymiotniki tego typu. Brakuje m.in. formacji *ponadprzeciętny* i *ponadwymiarowy*.

Analiza grafu prowadzi do wniosku, że aktywność słowotwórcza w gniazdach od przyimków przestrzennych skierowana jest na tworzenie nominalnych części mowy: rzeczowników i przymiotników. Dość często występują także przyimki złożone i przysłówki. Natomiast inne części mowy, takie jak czasowniki, zaimki przysłówne, partykuły i spójniki, pojawiają się w omawianych gniazdach tylko sporadycznie.

Można zauważyć, że rzeczowniki powstałe w gniazdach od przyimków przestrzennych nie należą do najnowszej warstwy słownictwa. Nazwy miejsc, takie jak m.in.: *międzyrzecze*, *nabrzeże*, *nadwodzie*, *poddasze*, *podstrzesze*, *podgrodzie*, *podskarpie*, *podzamcze*, zostały utworzone dawno. Część z nich autorzy słowników uznali już za przestarzałe bądź historyczne.

Również rzeczowniki nazywające części ciała nie pojawiły się kilkanaście lat temu. Wyrazy takie jak: *międzykrocze*, *nadgarstek*, *podbródek*, *podbrzusze*, *przedramię* czy *śródmóżdże* były bardzo potrzebne, np. w anatomii, nauce ważnej dla człowieka, bo zajmującej się budową jego ciała.

Niektóre rzeczowniki od wyrażeń syntaktycznych mają nawet swoją własną historię. Np. powstanie nazw części mowy takich jak *przyimek* i *przysłówek* związane jest z działalnością Onufrego Kopczyńskiego, oświeceniowego językoznawcy i reformatora. Wprowadził on w podręcznikach do nauki języka polskiego wiele polskich terminów językoznawczych. Są to jednak słowotwórcze kalki łacińskich nazw części mowy: *praepositio* = postawienie czegoś przed czymś innym, czyli przyimka przy rzeczowniku (stąd pol. *przyimek*), *adverbium* = przy słowie, czyli czasowniku (stąd *przysłówek*). Ciekawa jest również historia utworzenia derywatu *podomka*. Jak podaje SJPD, jest to wyraz wprowadzony w życie po roku 1950 w wyniku konkursu tygodnika „Kobieta i Życie” na polską nazwę szlafroka.

Natomiast przymiotniki od wyrażeń syntaktycznych są to bardzo często wyrazy, które powstały niedawno. Źródłem leksykograficznym większości z nich są artykuły prasowe. I tak np. neologizmy: *okołobudżetowy*, *okołokonkordatowy*, *okołoporodowy*, *okołostatutowy*, *okołozakładowy*, zanotowane w SWJPDun, mają dokumentację z tekstów „Gazety Wyborczej”, „Tygodnika Solidarność” i „Najwyższego Czasu”.

O nierównomiernym rozwoju najnowszej warstwy słownictwa w obrębie części mowy pisała T. Smółkowa (2001). Badaczka, analizując neologizmy pochodzące z SJPD zbioru *Nowe słownictwo polskie. Materiały z prasy lat 1985–1992*, zauważyła uderzające nasilenie się stopnia nominalności powojennych neologizmów, a zwłaszcza wzrost liczby przymiotników. Jej zdaniem, ma na to wpływ charakter gatunków prasowych, takich jak wiadomości i komentarze. Rzeczywistość ujmowana jest w nich w sposób statyczny i opisowy. Co więcej, ogólnikowość i nieostrość granic znaczeniowych przymiotników to cechy szczególnie przydatne w języku prasy (Smółkowa 2001: 64).

Obciążenie ramienia P,Ad byłoby więc o wiele większe, gdyby wziąć pod uwagę również neologizmy przymiotnikowe, które T. Smółkowa zamieściła w aneksie do swojej pracy (ibid.: 133-185). Wiele z nich to formacje powstałe od wyrażeń syntaktycznych: najczęściej z członami: *między-*, *ponad-*, *poza-*, *wewnątrz-*, rzadziej z członami: *nad-*, *około-*, *pod-* i *przy-*. Ograniczę się do podania następujących przykładów: *międzykomputerowy*, *międzypeeselowski*, *ponadkonstytucyjny*, *ponadprogramowy*,

pozakliniczny, pozamilicyjny, wewnątrzboleszewicki, wewnątrzlewicowy, nadkaspijski, nadkuchenny, okołiemerytalny, okołoświąteczny, podberliński, podwarszawski, przyostrobramski, przyprezydencki. Przymiotniki od wyrażen syntaktycznych można więc uznać za formacje należące do słowotwórstwa potencjalnego.

7. Derywaty gniazd słowotwórczych od przyimków przestrzennych powstały przede wszystkim w wyniku derywacji sufiksальной, paradygmatycznej oraz w drodze bezpośredniego łączenia tematów słowotwórczych.

Najbardziej produktywne wśród formantów są sufiksy. W drodze derywacji sufiksальной utworzone zostały bowiem prawie wszystkie przymiotniki. Większość z nich utworzono za pomocą sufiksów *-owy* i *-ny*, np.: *do|czoł-owy, między|arkad-owy, nagrobk-owy, pod|bramk-owy, poza|zmysł-owy, przeciw|prąd-owy, przed|pokoj-owy, przy|grunt-owy, do|krew-ny, na|drzew-ny, od|brzeż-ny, pod|nieb-ny, przy|droż-ny, śród|ziem-ny*.

Za pomocą sufiksacji utworzono także dość dużą grupę rzeczowników. Najczęściej występuje sufiks *-ek*, np.: *na|grob-ek, na|skór-ek, nad|garst-ek, od|ziom-ek, pod|wieczor-ek, pod|koszul-ek, przed|pluż-ek, przed|pokoicz-ek, przy|ład-ek, śród|błon-ek, za|piec-ek, za|ścian-ek*. Drugim co do częstości występowania jest przyrostek *-nik*, np.: *na|golen-nik, na|szyj-nik, na|biegun-nik, nad|wod-nik, po|kąt-nik, pod|strun-nik, za|skór-nik*.

Większość przysłówków jest wynikiem omawianej techniki derywacyjnej. Pojawiają się sufiksy przysłówkowe *-o* i *-e*, a także rzadko spotykany sufiks *-a*, np.: *dolędźwiow-o, naskórkow-o, pozanaukow-o, dożyłń-e, naprzeciwniegl-e, poboczn-e, wewnątrz-e, do-koł<>a, do-okół<>a*.

Bardzo ciekawy zbiór derywatów sufiksálních to złożenia przyimkowo-zaimkowe, takie jak: *do|t-ąd, od|t-ąd, s|t-ąd, s|tamt-ąd* (formant sufiksální *-ąd*). M. Skarżyński przyjął następujące parafrazy podanych zaimków przysłownych: *dotąd* ‘do tego miejsca’, *odtąd* ‘od tego miejsca’, *stąd* ‘z tego miejsca’, *stamtąd* ‘z tamtego miejsca’ (SGS IV).

Formanty paradygmatyczne są w badanym materiale drugim pod względem produktywności typem formantów. Powstała w ten sposób przede wszystkim większość rzeczowników. Najczęściej są to rzeczowniki rodzaju nijakiego zakończone na *-e*, utworzone bezpośrednio od wyrażenia syntaktycznego, np.: *do|rzecz-(e), między|żebrz-(e), na|roż-(e), na|brzeż-(e), nad|brzusz-(e), nad|odrz-(e), pod|obraż-(e), pod|udź-(e), po|bocz-(e), po|granicz-(e), przed|murz-(e), przed|piekl-(e), przy|droż-(e), śród|brzusz-(e), śród|mieśc-(e), za|wiśl-(e)*. Rzadko pojawia się na pierwszym takcie paradygmat męski, np.: *na|ziom-(Ø), przy|ziom-(Ø), za|świat-(y)*⁸ i żeński, np. *zagranic-(a)*. W tym ostatnim przykładzie doszło do redukcji paradygmatu w stosunku do rzeczownika *granica* w zakresie liczby⁹.

⁸ Wyraz *zaświaty* występuje we współczesnej polszczyźnie w liczbie mnogiej. Jednak SJPD podaje konteksty, w których pojawia się forma *zaświat*. Wyraz hasłowy w tym słowniku ma jednak postać liczby pojedynczej. W nowszych słownikach hasło to ma tylko liczbę mnogą.

⁹ Wyraz *zagranica* to rzeczownik defektywny, gdyż nie występuje w liczbie mnogiej. Wyraz ten utworzony został więc dzięki derywacji paradygmatycznej, a nie w wyniku bezpośredniego połączenia dwóch podstaw słowotwórczych: *za* i *granica*.

Za pomocą derywacji paradygmatycznej powstały również rzeczowniki pochodne od przymiotników, m.in.: *międzymiastow-(a)* ‘międzymiastowa centrala telefoniczna’, *nawietrzn-(a)* ‘burta od strony wiatru, burta nawietrzna’, *zaoczn-(y)* ‘osoba ucząca się zaocznie; student zaoczny’, *podskórń-(a)* ‘warstwa żywych komórek znajdująca się pod skórą liści i łodyg roślin wyższych, hipoderma; warstwa podskórna u tychże roślin’.

Formant paradygmatyczny występuje także w niektórych derywatach przymiotnikowych i czasownikowych. Np. *między|osobnicz-(y)*, *pod|próchnicz-(y)*, *poza|gospodarcz-(y)*, *w|głęb’-(ać)*, *okal-(ać)*.

Następną grupę stanowią zrosty. Mamy tu zarówno przyimki złożone (np.: *po-przez*, *po-nad*, *w-śród*, *s-pod*, *po-między*, *s-pomiędzy*, *w-koło*, *s-poza*, *po-za*, *po|środku*), jak i niektóre złożenia przyimkowo-zaimkowe (np.: *do-kąd<>*¹⁰, *od-kąd<>*, *s-kąd<>*, *ponad|to*, *za-tem*)¹¹. M. Skarżyński zaznacza jednak, że uznanie zaimków typu: *dokąd*, *odkąd*, *skąd* za derywaty jest dyskusyjne z punktu widzenia synchronicznego opisu słowotwórczego, gdyż motywujący je zaimek *kędy* już w SJPD opatrzono kwalifikatorem *przestarzały*. Podobne wątpliwości mogą budzić partykuła *zatem* i spójnik *zatem* opisane w SGS IV jako wyrazy pochodne. Podzielność formalna jest w nich widoczna tylko dzięki odwołaniu się do wiadomości z historii języka polskiego¹².

Za zrosty uznano w *Słowniku gniazd słowotwórczych* także derywaty utworzone w wyniku zespolenia przyimka i rzeczownika w wyrażeniu przyimkowym typu: *śród|ciałko*, *śród|plon*, *przy|tarczyca*, *przy|rynek*, *przed|pole*, *przed|mur*, *pod|stronica*, *pod|tekst*, *poza|wczoraj*, *przeciw|prąd*, *za|odwłok*. Wcześniej uważano je albo za struktury prefiksalne (Chłudzińska-Swiątecka 1956), albo za produkty derywacji paradygmatycznej, niewnoszącej jednak zmiany paradygmatu rzeczownika w drugim członie wyrażenia (np. GWJP II).

Bez udziału afiksu lub morfemu fleksyjnego zostały połączone również podstawy przymiotników złożonych w rodzaju: *poza|fioletowy*, *poza|fioletkowy*, *poza|merytoryczny*, *poza|oficjalny*, *poza|poetycki* i *poza|polarny*.

Niekiedy zrost powstaje w wyniku połączenia więcej niż dwóch wyrazów. Tak stało się m.in. w przypadku przysłówków *na|on-czas*, *na|ów-czas* i *na|ten-czas*, które znalazły się w analizowanym materiale językowym najprawdopodobniej przez pomyłkę. Utworzono je, łącząc przyimek *na*, zaimki *on*, *ów* i *ten* oraz rzeczownik *czas*. Na uwagę zasługuje także ciekawy pod względem budowy słowotwórczej czasownik *przed|się-brać*, złożony z przyimka *przed*, zaimka *się* i czasownika *brać*. Natomiast często używany zaimek przysłówkowy *do-ni-kąd<>* to zrost przyimkowo-partykuło-

¹⁰ Symbol <> oznacza w SGS ucięcie części tematu słowotwórczego.

¹¹ W wypadku derywatów takich jak np. *po|środku* i *ponad|to* możliwa jest parafraza słowotwórcza wskazująca na wyrażenie przyimkowe jako bazę derywacji. Dlatego też zapisano je w SGS IV z kreską pionową po przyimku. Gdy taka parafraza była niemożliwa, zastosowano łącznik, np. *po-śród*, *po-nad*, *po-za*, *po-przez*.

¹² Wyraz *zatem* oznaczał kiedyś ‘za tem, czyli (jak byśmy powiedzieli dzisiaj) za tym miejscem’. Forma zaimka *tem* przypomina, że na początku XVI w. w wyniku procesów fonetycznych (przede wszystkim po zaniku iloczasu) końcówki narzędnika *-im//ym* i miejscownika *-em* zaczęły się mieszać. O. Kopczyński podjął nieudaną próbę uporządkowania tych końcówek według rodzaju gramatycznego przymiotnika i zaimka. Na mocy reformy ortograficznej Polskiej Akademii Umiejętności z 1936 r. obowiązuje dziś jedna końcówka *-ym//im* w obu przypadkach, niezależnie od rodzaju.

wo-zaimkowy z towarzyszącym ucięciem i alternacją jakościową $\epsilon : a$ (zaimek *kędy*, przyimek *do* i partykuła *nie*)¹³.

8. Analiza gniazd słowotwórczych utworzonych od przyimków przestrzennych pozwala zaobserwować, w jaki sposób człowiek postrzega i nazywa rzeczy. Te bowiem nie istnieją w próżni, ale są usytuowane względem innych obiektów w trójwymiarowej przestrzeni.

Obiektami tymi są bardzo często rzeki, morza, góry, łądy, gwiazdy i planety. Wyrazy je nazywające stały się bazą m.in. dla wyrazów: *dorzecze*, *naddunajski*, *nadwiślański*, *zabużanin*, *międzymorze*, *nadbałtycki*, *śródziemnomorski*, *zakarpacki*, *podalpejski*, *podgórze*, *międzykontynentalny*, *międzygwiazdny*, *pozaziemski*, *wokółmarsjański*, *okołobiegunowy*, *podzwrotnikowy*. Również w mikroświecie człowiek dostrzega relacje przestrzenne, o czym świadczą wyrazy takie, jak np.: *międzyatomowy*, *międzycząsteczkowy*, *pozakomórkowy*, *zaodwłok*.

Bogactwo terminów z dziedziny zoologii i botaniki wśród derywatów od wyrażeń przyimkowych świadczy o tym, że człowiek charakteryzuje faunę lub florę ze względu na miejsce jej występowania. Ludzka wiedza o przyrodzie znajduje wyraz w znaczeniach derywatów takich, jak: *nablonek*, *nablotny*, *nalistny*, *namulnik*, *naowocnia*, *naskalka*, *naskrzydle*, *naskalny*, *odziomek*, *podkwiatowy*, *pokątnik*, *przedodwłok*, *przykielich*, *przykoronek*, *przykwiatostanowy*, *śródblonek*, *śródosiowce*, *śródskórnia*, *wsobny*, *zagniazdownik*, *zakorek*, *zatułowie*. Wiele wśród nich jest derywatów onomazjologicznych.

Oprócz świata natury jest też świat artefaktów. Do nich odnoszą się np.: *nadburcie*, *nadoknie*, *nawierzchnia*, *nadwozie*, *pobocze*, *podbalkonowy*, *podgrodzie*, *podpiałcie*, *podplatewka*, *podskibie*, *poddasze*, *podstrzesze*, *podzamcze*, *poręba*, *przedfrontowy*, *przedmieście*, *przedporcie*, *śródmieście*, *śródokręcie*, *zaburtowy*, *zapiecek*.

Nie tylko w otaczającym świecie dostrzegane są relacje przestrzenne. Nazwy części ciała typu: *nadgarstek*, *napięstek*, *podbródek*, *podbrzusze*, *przedramię* dowodzą, że człowiek własne ciało postrzega jako pewną ograniczoną przestrzeń. Ciało jest dla niego pojemnikiem, którego niewidoczne w codziennym doświadczeniu, dostępne jednak w badaniu naukowym, wewnątrz opisują różnego rodzaju terminy anatomiczne, np.: *międmózgowie*, *międzyżebrze*, *nadnercze*, *okołostawowa (tkanka)*, *podżebrze*, *podjęzykowy (gruczoł lub nerw)*, *podkorowy (ośrodek wzroku lub słuchu)*, *przedzółądek*, *przyczołczyca*, *śródmózgowie*, *śródtkankowy (płyn)*, *zamózgowie*.

Niektóre leki określa się w medycynie także ze względu na miejsce ich stosowania, np.: *domięśniowy (zastrzyk)*, *domaciczny (lek)*, *doodbytnicze (czopki)*, *dożylna (kroplówka)*. Powstają również wyrazy pochodne nazywające choroby oraz określające różnego rodzaju zakażenia i nieprawidłowości rozwojowe w zależności od miejsca ich występowania, np.: *przyzębica*, *przyranne (zakażenie)*, *pozamaciczna (ciąża)*.

Opisując świat, człowiek tworzy złożenia o skomplikowanej strukturze znaczeniowej, dla których bardzo często trudno jest utworzyć parafrazę słowotwórczą. Należą do nich m.in. nazwy bliżej nieokreślonych kierunków, takie jak: *dokądkol-*

¹³ M. Skarżyński (SGS IV) pisze, że podzielność formalna jest w wyrazach tego typu widoczna, ale trudno mówić o prostej parafrazie słowotwórczej.

wiek, dokądże, donikąd, skądciś, skądkolwiek, zewsząd, skądinąd ‘z innego miejsca’. Derywując wyrazy pochodne, użytkownik języka wykorzystuje wszystkie możliwe środki słotwórcze. W ten sposób utworzono dwa złożenia interfiksalno-sufiksalne: *śródziemnomorski* i *nadśródziemnomorski*, a także takie wyrazy, jak: *przedsiębrać*, *podsiębitka* i *podsiębierka*. Z kolei istnienie zdrobniałych form przysłówków, tworzących najdłuższe łańcuchy słotwórcze, świadczy o osiągnięciu wręcz granic potencji derywacyjnej. Można więc powiedzieć, że tworzenie wyrazów takich jak: *dokolusia*, *dokoluśka*, *dokolusienka*, *naokolutko*, *naokoluteńko* to próba sprawdzenia „giętkości słotwórczej” języka polskiego.

Jednak o wiele częściej wybiera się automatyzm w tworzeniu nowych słów. Tak powstały serie przymiotników od wyrażen syntaktycznych. Są to formacje potencjalne, pojawiające się najczęściej w prasie, radiu i telewizji. Zmieniający się świat polityki potrzebuje bowiem nowych wyrazów, by owe zmiany jakoś nazwać, np.: *okolokonkordatowy*, *okolostatutowy*, *międzyparlamentarny*, *pozarządowy*, *pozaustawowy*.

Analiza słotwórcza wyrazów pozwala dostrzec wiele cech ludzkiej natury. Człowiek tworzący przymiotniki od wyrażen syntaktycznych to perfekcjonista, który dąży do przekazania w skrótowej formie bardzo precyzyjnej informacji. Jednak powstanie dość dużej liczby tautologicznych przymiotników złożonych typu: *poprzez*, *ponad*, *pomiedzy* świadczy o jego rozrzutności w tworzeniu słów.

W budowie słotwórczej derywatu nie odbija się rzeczywistość, a tylko jej interpretacja dokonana przez człowieka, a dalej i on sam jako podmiot poznający. Ów podmiot jest nie tylko centrum świata, ale i miarą wszystkich rzeczy. Antropocentryczny punkt widzenia ujawnia się nawet w takim wyrazie jak *podgłówek*, oznaczającym pewien rodzaj poduszki. Nazwa nie mówi jednak nic o tym, jaka to poduszka: czy jest miękka, puchowa, atlasowa, wypchana słomą czy też sianem. Ważne dla „nazwotwórcy” było tylko to, że przedmiot ten służy mu za oparcie pod głowę.

Pragnienie, by „odpowiednie dać rzeczy słowo”, nie zostanie więc nigdy w pełni zrealizowane. Tworząc nazwę przedmiotu, można bowiem zwrócić uwagę tylko na jedną, najważniejszą w danym momencie dla nazwotwórcy jego cechę, inne odsuwając na plan dalszy. Nazywając obiekty, nie opisuje się zatem niczego dokładnie.

Literatura

- CHLUDZIŃSKA-ŚWIĄTECKA J., 1956, *O formacjach typu podpunkt, zapazucha*, „Poradnik Językowy”, nr 3.
- GWJP II, 1984, *Gramatyka współczesnego języka polskiego*, t. II: *Morfologia*, red. R. Grzegorzycowa, R. Laskowski i H. Wróbel, Warszawa.
- MSJP, 1989, *Mały słownik języka polskiego*, red. S. Skorupka i H. Auderska, Warszawa.
- NAGÓRKO A., 2002, *Jednostki systemu słotwórczego*, [w:] *Zarys gramatyki polskiej (ze słotwórstwem)*, Warszawa.
- SGS I, 2001, *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, red. nauk. H. Jadacka, t. I, *Wstęp*, Kraków.
- SGS IV, 2004, M. Skarżyński, *Słownik gniazd słotwórczych współczesnego języka ogólnopolskiego*, t. IV, Kraków.

SJPD, 1958–1969, *Słownik języka polskiego*, red. W. Doroszewski, Warszawa.

SŁOWOTWÓRSTWO, 2003, *Słowotwórstwo gniazdowe. Historia, metoda, zastosowanie*, red. M. Skarżyński, Kraków.

SWJPDUN, 1999, *Słownik współczesnego języka polskiego*, red. B. Dunaj, Warszawa.

SMÓLKOWA T., 2001, *Neologizmy we współczesnej leksyce polskiej*, Kraków.

Derivational Activity of Spatial Prepositions Summary

The aim of this article is not only to describe the derivational nests created around the prepositions of space but also to show how people notice and name things. The name is not a photograph of an object but its anthropocentric interpretation. That is why in the structure of words derived from the prepositions of space we find not only the information about the space but also the ways of thinking in the given society. Furthermore, the article contains the graph of spatial prepositions. The analysis of the graph leads to the conclusion that derivational activity focuses on creating nominal parts of speech: nouns and adjectives. Quite often there are compound prepositions and adverbs. However, other parts of speech, such as: verbs, adverbial pronouns, particles and conjunctions appear in mentioned nests only sporadically.